

BEREND T. IVÁN

MAGYARORSZÁG A KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPAI ÁTALAKULÁSBAN, 1989–2008 NÉHÁNY VITÁS KÉRDÉS

Az önálló egyetemi formában szervezett közgazdasági képzés 2008 októberében ünnepelte fennállásának hatvanadik évfordulóját. Az évforduló alkalmából rendezett konferencia egyik előadója volt az egyetem korábbi rektora, Berend T. Iván, aki jelenleg a kaliforniai UCLA tanára. A következőkben előadásának szerkesztett szövegét közöljük.*

Az önálló egyetemünk alapításának 60 éves évfordulóján rendezett ülés előadójaként hadd kezdjem egy személyes megjegyzéssel. Életem több, mint négy évtizede úgyszólván beleépült ezekbe a falakba. Hatvan évvel ezelőtt vettem részt először az éppen újjáalakított Közgazdasági Egyetem gazdaságtörténeti szemináriumán, még mint érettségi előtt álló diák. A következő évtől itt kezdtem meg egyetemi tanulmányaimat. Végzés után ez az egyetem adta számomra az első állást, itt lettem tanársegéd, professzor, dékán, majd az egyetem rektora – azokban az években, amikor épületünk mai képe, beleértve ezt az aulát is, kialakult. Bár 18 éve a Kaliforniai Egyetem tanára vagyok, a Közgazdasági Egyetem – hadd használjam a régi nevet, s hadd képzeljem egy pillanatra, hogy hosszú ideig otthonom, a Gazdaságtörténeti Tanszék is létezik még – ma is az én egyetemem, aminek ma is része vagyok.

S hadd tegyem még hozzá: amiről beszélni fogok, s amiről az egész ülés szól, Magyarország történelmi átalakulása és Európához való csatlakozása nem választható el egyetemünk történetétől, tanárainak és volt diákjainak munkájától. Az e falak között felnevelkedett közgazdász nemzedékek nélkül nem lett volna elképzelhető a piaci reformokért való küzdelem és azok egyedülálló megvalósítása a szovjet blokk országai közül. Az itt dolgozó és itt végzett közgazdák egy csoportja készítette el az ország első piacosítási és privatizációs tervét, melyet olyan kormány indított útjára, melynek miniszterelnöke ennek az egyetemnek diákja, majd tanára volt. Innen került ki nem is egy kiváló Nemzeti Bank elnök, pénzügyminiszter, ipari miniszter s a kutató és vállalati közgazdák ezrei. Igen, az átalakulás nehéz-járatlan útját nem kis részben egyetemünk neveltjei törték. Örülök, hogy itt lehetek ennek ünneplésén és köszönöm Rektor Úr, kedves Tamás, hogy erre lehetőséget adott meghívásoddal.

Magyarország és a közép- és kelet-európai térség átalakulásáról, az Európába integrálódás megindult történelmi horderejű folyamatairól tanulmányok százai láttak napvilágot. A Cambridge University kiadója heteken belül megjelenteti e témáról, a térség gazdasági és társadalmi átalakulásának összehasonlító történetéről írott új könyvemet.¹ Mai előadásomban nem összegezni szeretném amit erről írtam, hanem

* A tanulmányt a jubileumi konferencia-kötet közölte elsőként, a Köz-Gazdaság ezt a szöveget vette át a szerző szíves engedélyével.

¹ Berend T. Iván [2008]: *From the Soviet Bloc to the European Union: The Economic and Social Transformation of Central and Eastern Europe Since 1973*, Cambridge: Cambridge University Press. Az előadásban szereplő tényeket és adatokat e munkámból merítettem.

csupán öt, itthon és részben nemzetközileg is erősen vitatott kérdésben kívánom elmondani véleményemet.

A magyar gazdasági reformok történelmi szerepével kezdem.

Sok éve folyik vita az 1960-as évektől 1989-ig bevezetett gazdasági reformok hosszú távú következményeiről, s jócskán vannak, akik negatívan ítélik meg e hatásokat. *Kornai János* kollégám és barátom, a szocialista gazdaság legjobb szakértője a szocialista gazdaságról írt monumentális összegező művében² 1992-ben úgy vélekedett, hogy a központi tervezésre épülő, nem-piaci gazdasági rendszer nem volt reformálható, s amennyiben megkísérelték, csak megbontották a rendszer konzisztenciáját s ezzel rontották működését.

Kádár Béla kollégám pedig néhány hónappal ezelőtt az Ezredforduló folyóirat³ hasábjain fejtette ki, hogy a magyar gazdaság 2006–2008-as megtorpanása, lelassulása és a súlyos, „túlfogyasztás” okozta költségvetési válsága a Kádár-rezsim „gulyás-kommunizmusnak” nevezett fogyasztás-orientációs politikájának szellemi-politikai öröksége, ami a lakosság pacifikálása érdekében feláldozta a gazdasági racionalitást és nem törődött a kiadások és bevételek egyensúlyával.

Mindkét álláspont negatív kontextusba helyezi a Kádár-rezsim gazdasági reformját. Egyik állítással sem értek egyet. A magyar reform, amely a hatvanas években megindult, s a nyolcvanas években jelentős új lendületet nyert, végülis már a rendszerváltás előtt kvázi-piaci gazdaságot vezetett be az országban, ahol a nemzeti jövedelem mintegy harmadát már a magángazdaság állította elő. Ez a környezet nemcsak emberibb életlehetőséget biztosított a lakosságnak, de olyan belső magántőkefelhalmozást indított útjára, ami az 1989 utáni átalakulás, a privatizáció útját követte ki. Ez nemcsak gyorsabb és organikusabb privatizációt eredményezett, de a közép-európai térségben egyedülállóan a legjelentősebbre emelte a kis- és középvállalatok részarányát a vállalati struktúrában. Ez a vállalati kategória, mint jól ismert, a nyugati országokban döntő szerepet játszik a gazdaságban, s a mi térségünkben is a növekedés jövőjének egyik fontos záloga. E vállalati kategória azonban jóval kisebb szerepet játszik a szomszédos országokban, s ez átalakulási gyengeségük egyik forrása.

Nem kevésbé jelentős, hogy a korai reformok következtében Magyarországon elsőként, még a rendszerváltás előtt jelentek meg a nagy külföldi befektetők, olyan nemzetközi óriásvállalatok is, mint a General Motors és a General Electric. A Közép- és Kelet-Európába áramló külföldi beruházások nem véletlenül a legjobb környezetet biztosító, a piacosítás útján már előrehaladt és előnnyel rendelkező Magyarországot célozták elsődlegesen, ami végülis 1995-ig ide vonzotta a térségbe áramló külföldi tőke felét. Az egyedülálló – bár csak korlátok között mozgó – reform tehát jelentős előnyt biztosított a magyar átalakulásnak, s része volt az 1989-et követő sikernek. Hozzátehetem, hogy 1989-től napjainkig, Magyarország az egy főre számított külföldi

2 Kornai János [1992]: *The Socialist System. The Political Economy of Communism*, Princeton: Princeton University Press.

3 Kádár Béla [2008]: „Gazdasági fejlődésünk mérlege, 1990–2006,” *Ezredforduló*, 2008, 3–8, (A *Historia* 2008/3 melléklete.)

tőkeberuházásokat illetően a Cseh Köztársaság után szoros második helyen áll, mintegy egyharmaddal meghaladva a közep-európai átlagot, s több, mint négyszeresen a balkáni befektetési szintet. (Az igazsághoz tartozik, hogy Kornainak természetesen igaza van abban, hogy a rigid államszocialista rezsim nem tudta befogadni a reformokat. Ha mégis végigjárják a reform útját, akkor azok hatására végülis piaci kapitalizmus jön létre. Ebből a szempontból a központi tervgazdaság rendszere valóban nem reformálható. Kína példája bizonyítja ezt a legmarkánsabban. Magyarországon ugyanis először politikai korlátok gátolták a reform következetes megvalósítását, majd a rendszerváltás a reformok helyett radikális váltásba csapott át.)

Kína a magyar reformból indult ki. (E ponton hadd idézzem fel egy, az egyetemhez kapcsolódó személyes élményemet: a hetvenes évek végén kicsit megkésve érkeztem a rektori hivatalba, s az előszobában már ott függött a fogasokon két tucat teljesen egyforma szürke télikabát. A kínai delegáció már megjött, hogy reformunk tapasztalatairól érdeklődjön.) A „tanítvány” azonban hamar meghaladta a mestert. Kína következetesen végigjárta-járja a reform útját és ezzel lépesről lépésre, drámai fordulat nélkül fokozatosan felcserélte gazdasági rendszerét. Ez azonban mitsem változtat azon, hogy a reform nem ront, hanem igenis sokat javít a gazdaságon és simábbá teszi az átalakulás útját, elkerülhetővé a nagy visszaeséseket. Kína átalakulására a következő kérdés kapcsán még visszatérek.

Ami Kádár Béla nézeteit illeti a mai lelassulásnak és deficitfelhalmozódásnak a kádári fogyasztói szocializmussal összekapcsolását illetően, azt erőltetett politizálásnak tartom. Végülis versengő populizmusok, a négy évente tartott választásokon való szavazatnyerés törekvése vezetett túlköltekezésre, s az azt visszafogni akaró, az egyensúly helyreállítását célzó megszorítások megakadályozására, esetenként visszafordítására. Végülis nem a Kádár-rezsim úgynevezett örökösei, hanem a kádárizmust a sztálinizmussal azonosító Orbán Viktor vezette Fidesz kezdeményezett népszavazást olyan fájdalmas, de elkerülhetetlen átalakítások megakadályozására – mint például az orvosi vizitdíj. A jóléti kiadások megnyirbálása, az orvosi vizitdíj vagy a tandíj bevezetése a felsőoktatásban napjainkban széleskörben alkalmazott megszorítások, amelyeket gazdag nyugati jóléti államok is bevezettek, beleértve azok modellországát, Svédországot is. Hasonló intézkedéseket léptettek életbe a szomszédos Cseh és Szlovák Köztársaságokban is. Kádár Béla rossz célpontot célzott meg.

Másfél évtizede nemzetközi vita folyik az átalakulás első éveinek értékeléséről.

Számos közgazda úgy véli, hogy az átalakulás első éveinek drámai gazdasági visszaesése Közép- és Kelet-Európában – a nemzeti jövedelem 20–25, az agrártermelés esetenkénti 50 százalékos csökkenésével – elkerülhetetlen volt. Mint Kornai János vezette, az „átalakulási válság” több tényező elkerülhetetlen következményeként lépett fel: ezek között említette az eladók piacáról a vevők piacára történt átállást, a beruházások visszaesését, a termelés és export szerkezetének átalakítását, és a koordináció megszakadását, illetve a pénzügyi fegyelem érvényesítésének megtörését.⁴ A

⁴ Kornai János [1993]: "Anti-Depression Cure for Ailing Postcommunist Economies," *Transition. Newsletter About Reforming Economies*, The World Bank, Vol. 4, No.1, 2.

mód, ahogyan e válságon urrá lehet lenni, ajánlotta, minél gyorsabban kell az átalakulást végrehajtani: „A visszaesés megállítása érdekében gyorsabban kell végrehajtani a még hátralévő feladatokat.”⁵

Marie Lavigne, az átalakulás jól imert francia szakértője tíz év múltán is fenntartotta, hogy a súlyos visszaesést okozó úgynevezett sokkterápia helyes volt, mivel gyorsan vezette át a térség országait az átalakulásra. „A klasszikus Washington Konszenzus eredménye ma is megtámadhatatlan. A sokkterápia helyes politika volt. Ahol következetesen alkalmazták, pozitív eredménnyel járt.”⁶

Az átalakulás sebességének méltatása természetesen nem teljesen oktan. A Világbank idézte *Václav Havel* cseh elnököt, aki kijelentette, hogy egy szakadékot nem lehet két ugrással átugrani.⁷ *Leszek Balcerowicz*, a lengyel gazdasági átalakulás irányítója más metaforát használt: „a tüzet nem lehet lassanként eloltani”⁸ Lord Dahrendorf biblikus metaforáját számtalanszor idézték: a dolgoknak előbb rosszabbra kell fordulniok ahhoz, hogy azután megjavuljanak, s a térség népeinek végig kell menni a „siralom völgyén”, hogy eljussanak – a metafora értelmében – a kapitalizmus Kánaánjába.

A nemzetközi pénzügyi intézmények „Washington Consensus” néven ismert uniform, neoliberális átalakítási javaslata, azonnali piaci- és árliberalizációval, azonnali privatizációval kötelező forgatókönyvvé vált térségünkben. Az út járatlan volt, hiszen piaci kapitalizmust még sehol sem „vezettek be,” az többszáz éves spontán folyamat nyomán jött létre. Nyilvánvaló, hogy ilyen járatlan úton úgyszólván elkerülhetetlen hibákat véteni. A Világbank 1993-ban ugyan közzétette híres jelentését az „ázsiai gazdasági csodáról,” amiben egy gyökeresen más úton végrehajtott modernizáció és átalakítás ragyogó eredményeiről adott számot. Ázsiában, Japántól a „kis tigriseken” át a mai Kínáig a modernizációs átalakítás mindhárom hullámát az állam vezérelte. A globalizációhoz való alkalmazkodás konkrét céljait és az új technikai forradalom megvalósítási programját Japánban állami öt éves terv jelölte ki.

Hadd foglaljam össze dióhéjban – az összehasonlítás igényével – a kínai reform államilag vezérelt útját, előrebocsátva, hogy annak legfőbb sajátossága – szemben a kelet-európai átalakulással – a következetes fokozatosság és a mindvégig érvényesülő állami vezérlés maradt. A reform 1978–80-ban a mezőgazdasággal indult, ahol feladva a kommunákat, a privát magángazdaságra tértek át. Ugyanakkor szabad utat nyitottak az úgynevezett falusi és városi közösségi tulajdonú vállalkozásoknak is. Mindezzel együtt speciális zónákat létesítettek, ahova beengedték a külföldi tőkét, a japán high-tech vállalatokat és piacgazdasági környezetet teremtettek számukra. Mindeközben az állami szektor és annak központi irányítása változatlan maradt, semmit sem privatizáltak. A reformfolyamat első 15 évében ez következetesen érvényesült, sőt, a munkahelyek a reform első 20 évében is biztosítottak maradtak.

Ezt követte 1993-tól a reform második szakasza, amikor az állami vállalatok nagy részét leépítették (munkáslétszámuk az 1992. évi 76 milliőről 2004-re 28 millióra

5 Kornai János, *Magyar Hírlap*, 1992, December 24.

6 Marie Lavigne [2000]: "Ten Years of Transition: a Review Article," *Communist and Post-Communist Studies*, Vol. 33. No. 4., 480.

7 The World Bank [1996]: *From Plan to Market. World Development Report 1996*, Washington, D.C.: World Bank, 9.

8 Leszek Balcerowicz [1992], *Rzeczpospolita*, October 9.

csökkent). Az állami vállalatokat szétbontották, az olaj és telekommunikációs szektorban 2–3 állami óriásvállalat versenyét valósították meg, míg az állami vállalatok zömét kisebb egységekre bontva modernizálták, s egy részüket fokozatosan privatizálták. Egyidejűleg felszámolták a tervezést és annak intézményrendszerét (az ágazati minisztériumokig bezárólag), s megkezdték a piacgazdaság intézményi és jogi rendjének kiépítését.

E folyamat fő állomásaiként hadd említsem meg az 1993. évi vállalati törvényt, az 1994. évi pénzügyi és monetáris reformot, valamint a valutaárfolyam egységesítését és az 1995. évi bankreformot, amely felszámolta a szovjet típusú bankrendszert. Kína szabályozott piacgazdaságra tért át. 1999-ben az ország nyitott a Világkereskedelmi Szervezet felé, s bekapcsolódott a nemzetközi szabadkereskedelmi rendszerbe. Kína mindezt rendszerváltás nélkül, diktatórikus hatalom védőpajzsa mögött valósította meg. A kínai út tehát változatlan formában nem volt járható Közép- és Kelet-Európában. Két központi eleme azonban, a fokozatosság és az állami vezérlés változott formákban követhető lett volna.

Amint a reform nyugati szakértői megállapították: „a tekintélyelvű rezsim rendkívül jól működött az elmúlt 25 évben.”⁹ Az eredmények valóban történelmileg is egyedülállóak. Szemben a kelet-európai átalakulás első szakaszának súlyos visszaesésével és milliók nyomorba süllyedésével, Kína visszaesés nélkül, évi átlagos 9,5 százalékos növekedést ért el, s közben mintegy 400 millió embert emelt ki a nyomorból. A reform indulásának évétől 2004-ig, negyed század alatt, Kína nemzeti jövedelme az Egyesült Államok szintjének 14 százalékaról 64 százalékára ugrott; Japán GDP-jének kezdeti 39 százalékaról annak 219 százalékára, több, mint kétszeresére; és Németország szintjének feléről, annak több, mint háromszorosára, 322 százalékára emelkedett.

Közép- és Kelet-Európában azonban a Nyugat a sokterápiának tapsolt, elmarasztalta a fokozatosságot. A sietség önmagában vett értékévé vált, s ennek megfelelően a cseh voucher-privatizáció álmegoldását is üdvívalgással fogadták. A Világbank ázsiai csodáról szóló jelentéséhez azt is hozzátette, hogy ez az út Kelet Európában nem járható. Az igazsághoz tartozik azonban, hogy Szlovénia nagyon is hasonló úton járt, 2000-ig alig privatizálta nagyvállalatait és egyáltalán nem privatizálta bankrendszerét, s erre csak akkor tért rá, amikor az Európai Unió felvételi követelményei ezt elengedhetetlenné tették. S ezen az úton Szlovénia a térség talán legsikeresebb átalakítási útját járta, közel került a nyugati jövedelmi szinthez és elsőként csatlakozhatott a közös európai valutarendszerhez.

A hibák megtörténtek és a legsikeresebben átalakuló országokban is egy évtizedet igényelt az 1989-es szint ismételt elérése. Ez egyébként még máig sem történt meg a térség minden országában. Az átalakulás történelmi értelmezése szempontjából ez önmagában is fontos. Számomra személyesen azonban annál is inkább az, mivel 1988 és 1993 között számos vitában és írásban kíséreltem meg bizonyítani, hogy az államnak nem eltűnnie kell a gazdaságból, hanem éppen meghatározó szerepet vállalni az átalakulás vezérlésében. A vám- és árliberalizációt is jobb fokozato-

9 A kínai reformról lásd: Loren Brandt és Thomas G. Rawski, szerk [2008]: *China's Great Economic Transformation*, Cambridge: Cambridge University Press, 127.

san megvalósítani, s a privatizációt helyesebb azzal a fokozatossággal végrehajtani, hogy egy időre az állami és magán-, úgynevezett vegyes gazdaságot célozzuk meg, ami Nyugat-Európa háborút követő különleges prosperitása idején jelesre vizsgázott. Nem a saját igazam után futok, hiszen vezettem azt a bizottságot, amely az előbbieken foglalt elveknek megfelelő átalakítási tervet a kormány asztalára letette, hanem azt szeretném bizonyítani, hogy a neoliberális modellnek volt és van alternatívája, s ez az átalakítás még továbbra is hosszú útján az ország előnyére válhat.

A multinacionális vállalatok és bankok uralma és a nyugati gazdaságnak történő alárendelődés manapság sok éles teoretikus vita és politikai kirohanás tárgya.

Ez a harmadik vitás kérdés amiről szólni szeretnék. Ezek a viták természetesen szorosán összefüggenek a globalizáció körül gomolygó indulatokkal és politikai mozgalmakkal. Nem vitás, a globalizáció két irányú utca, s nem felelnek meg a tényeknek azok az állítások, hogy a globalizációból mindenki nyer, s a folyamat eltünteti majd a fejlett és a „harmadik világ”, valamint a „centrum és periféria” ellentétét is, kiegyenlítve a különbségeket. A valóságban a világ jóval polarizáltabbá vált a globalizáció korában, s a szakadék még soha sem volt ilyen mély gazdagság és szegénység között. A világ gazdag és szegény országai közötti nemzeti jövedelmi különbség 1950-ben 15:1 arányt mutatott, de ez 1973-ra 13:1 arányra mérséklődött. Azóta viszont a még soha nem létezett 20:1 arányra ugrott. Ugyanígy, azokat az ellentétes állításokat sem igazolják a tények, hogy csak a gazdag országok profitálnak a globalizációból, ami semmi más, mint az imperializmus új formája és módszere. A tények azt mutatják, hogy egyik álláspont sem igaz.

Ezzel kapcsolatban mindenekelőtt azt szeretném leszögezni, hogy a globalizáció nem egyszerűen valami nagy hatalmi imperialista politika, hanem a gazdasági és vállalati fejlődés új szakaszának terméke is, ami a legerőteljesebben összefügg a technikai forradalommal, különösen az információs és kommunikációs forradalom eredményeivel, valamint a vállalatszervezés és management forradalmával, a multifunkcionális és multinacionális vállalati rendszer fokozatos kialakulásával, ami száz éves folyamat következménye.

Még fontosabb a tények tükrében, hogy számos úgynevezett fejlődő ország is jól profitált a globalizációból. S ne feledjük, hogy a *fejlődő ország* elnevezés politikailag korrekt eufemizmus volt azon országok megnevezésére, amelyek nem tudtak a fejlődés útjára lépni, s korábban elmaradott országnak nevezték őket. Számos ázsiai fejlődő ország, közöttük korábbi gyarmatok, igenis a globalizáció nyerteseivé váltak. A legkülönbözőbb kontinenseken is vannak nyertesei és vesztesei a globalizációnak. Nem azon érdemes tehát vitázni, hogy jó-e, vagy káros, kell-e, vagy megszüntetendő a globalizáció, hanem, hogy mi kell ahhoz, hogy egy ország, vagy térség nyertesén kerüljön ki a folyamatból. S a siker, vagy kudarc, hangsúlyozni szeretném, elsősorban belső adottságok és politika függvénye.

A geopolitikai adottságnak is nagy szerepe van természetesen, s térségünk sokat profitál a legfejlettebb világhoz való fizikai közelsége, annak peremén való elhelyezkedése révén. De az oktatás, infrastruktúra, jogalkotás és intézményépítés, az üzleti és közéleti kultúra, a korrupció leküzdése mind döntő fegyver ahhoz, hogy egy

ország profitálni tudjon a globalizációból, amint Írország és Spanyolország, Dél-Korea és Kína teszi.

A multinacionális vállalatok elleni kirohanások aligha tehetik semmissé azt a tényt, hogy napjainkban ezek a vállalatok – ma 66 000 van belőlük – monopolizálják a legújabb technikát, ők finanszírozzák az újításokat teremtő kutatás és fejlesztés, elsősorban az alkalmazott kutatások háromnegyedét. Nélkülük a legkorszerűbb technika és modern gazdasági szerkezet tehát aligha megvalósítható, különösen olyan követő országokban amelyek a technika transzferjére vannak utalva. Elgondolkodtató tény, hogy olyan hagyományosan vezető európai országokban, mint Anglia és Hollandia az ipari termelés harmadát multinacionális vállalatok állítják elő, s Írországban ez az arány 70 százalék. A multinacionális vállalatok ilyen szerepe mellett Írország, amely az Európai Unióba történt felvétele idején 1973-ban a nyugat európai jövedelmi szint 56 százalékát érte csak el, ma már mintegy 15 százalékkal meghaladja a Nyugat átlagjövedelmét. A nemzeti érdek tehát kooperációt, integrációt követel, minél organikusabb beépülést Európa modern ellátási és termelési hálózatába. Az ellentétes politika lehet jó szavazatnyerő politikai demagógia, de kárt okoz az átalakuló országoknak.

De hadd térjek vissza a tények világához. Az átalakulás eddigi útján, nem utolsósorban éppen a különlegesen jelentős külföldi befektetések és multinacionális vállalati tevékenységek következtében, Magyarország a legjobban teljesítő átalakuló országok egyike lett. Ezt a következőkkel mérhetjük: Magyarország valósította meg talán legsikeresebben a gazdaság modern szerkezeti átalakítását, s érte el – a kezdeti olcsó munkaerőre alapozott, alacsony technikai szintű iparok bérmunka vállalkozásai után, amely még ma is dominál Lengyelországban, vagy Romániában – a high-tech és közepes high-tech iparok meghatározó szerepre emelkedését. Magyarországon a legnagyobb befektetések a közép- és magas technikai szintű ágazatokba irányultak. Ennek következtében a hazai ipari össztermelésnek 24 százalékát a high-tech-hez sorolható ágazatok teszik ki. Hasonlításként: a világ legfejlettebb hét országánál – az úgynevezett G-7-eknél – ez csak 20 százalék. A high-tech arányában jobban állunk a németeknél, olaszoknál, osztrákoknál is.

Ha pedig a közepes technikai nivójú területeket nézzük – amihez az autóipar is tartozik – akkor azt látjuk, hogy a G-7 országaiban ezek aránya átlagosan 67 százalék. Ettől nem marad el a csehek és a magyarok 65 százalékos aránya sem.

Természetesen figyelembe kell venni, hogy a magas, vagy középesen magas technikai szintű iparokban az átalakuló országok gyakorta csak kiegészítő és alárendelt munkákat végeznek. Jól tükrözi ezt, hogy míg például Hollandiában a high-tech iparokban mindössze a munkások 17 százaléka alacsonyan képzett, addig Közép-Európában, a sikeres Észtországban ez az arány 59 százalék. Magyarország ebben a vonatkozásban is kiemelkedik a térségben az alacsony képzettségű munkaerő 39 százalékos arányával.

A magyar átalakulás sikere azon is mérhető, hogy a korszak legdinamikusabban fejlődő ágazata, a szolgáltatási szektor Magyarországon a nemzeti jövedelem 69 százalékát állítja elő, majdnem ugyanannyit, mint az EU-15 országaiban, ahol ez az arány 70 százalék. Az ipar hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez 27,5 százalék, ugyancsak azonos a nyugat európai 27 százalékkal, s ez térségünkben a legjobb teljesítmény.

A másik kiemelendő tény, hogy a multinacionális vállalatok Magyarországon nem váltak izolált, idegen szigetté, az itteni forrásokat kiaknázó és elszivattyúzó intézményekké, hanem jelentős továbbgyűrűző hatást váltottak ki. A környező országokkal összehasonlítva, Magyarországon a legmagasabb a hazai cégek bedolgozó szerepe, az európai termelő hálózatba való beilleszkedése. A multinacionális cégek által felhasznált és termékeikbe beépített anyagok, részegységek aránya, amit külföldről hoznak be Szlovákiában 70 százalék, Szlovéniában 58 százalék, s Magyarországon a térségben a legalacsonyabb: 50 százalék. Ugyanezen érem másik oldala: Közép-Európa öt országában a helyi vállalatok bedolgozási hozzájárulása a multinacionálisok végtermékeihez 35 százalék, Magyarországon a helyi vállalatok szállítják a felhasznált részegységek 45 százalékát.

A multinacionálisok nemcsak profitot zsebelnek be, de ők állítják elő az export 89 százalékát és ők biztosítják az ország befektetéseinek 82 százalékát. Az itt termelt profitjuk jelentős részét itt is ruházzák be: 2000 óta a külföldi tőkebefektetések mintegy kétharmada a profitok újrabefektetéséből eredt.

Hadd szóljak azokról a vitákról is, amelyek a magyar gazdaság mai, 2006–2008 közötti megtorpanásáról és válságáról heves indulatokkal folynak.

Az elmúlt hónapokban interjú és hozzászólási megkeresések kapcsán¹⁰ már módomban volt kifejtetni ezzel kapcsolatos álláspontomat. Az ország nehéz gazdasági bajokkal küzd: a növekedés rendkívül lelassult, a deficit és az infláció magas. A bajok okai részben az átalakulás bonyolult útjával, az Európai Unió követelményeihez való igazodás szülési fájdalmaival, valamint elkövetett politikai hibákkal, a bevételeket meghaladó túlköltekezéssel hozható kapcsolatba. Minderről évek óta sok szó esett. A bajok politikai kiaknázása sikeres politikai kampánnyal úgyszólván világvége-hangulatot teremtett az országban. A megszorításoktól sújtott és továbbiaktól féltő lakosság a politikai hisztéria hatása alá került.

Nem lehet nem felidézni ennek kapcsán a kiváló Bibó István 1948-ban írott zseniális elemzését, amelyben a kelet-európai kisállamok esetében „a politikai jellem deformálódásáról” beszélt, „hiszterikus lelkiállapot” kialakulásáról, „melyben nincs egészséges egyensúly a valóságos, a lehetséges és kívánatos dolgok között.” A „vágyak és a realitás összhangtalanságának” jellegzetes tüneteit sorolja fel, ezek között a „morális igények és morális felelőtlenség” ellentétét. Arról beszél, hogy a nemzet elitje „radikálisan hamis viszonyba” került a valósággal. „A valóság helyett követelésekre, teljesítmények helyett igényekre épít és az okok és okozatok egyszerű láncolatán kívül gondolkodik.” Ezeket a gondolatokat mintha nem is több, mint hat évtizeddel ezelőtt, hanem ma vetette volna papírra Bibó István.

A mai politikai hisztéria, a valóság és vágyak összekeverése, az okok és okozatok egyszerű láncán kívüli gondolkodás többek között abban is kifejezésre jut, ahogy a válságot hisztériusan túldimenzionálják, egyedinek és csak újabb rendszerváltással megszüntethető bűnnek tüntetik fel. Hadd állítsam ezzel szembe a legegyszerűbb tényeket: az elmúlt tizennyolc évben az átalakulás és a gazdasági fejlődés sehol sem

¹⁰ Berend T. Iván [2008]: "Magyarország csapdában," interjú, *168 Óra*, 2008, május 29., XX. évf. 22. szám.

volt egyenes vonalú. Máshol is voltak stagnálások, visszalépések. Ma a közép-európai élboly egyik vezetője a Cseh Köztársaság. 1998-ban és 1999-ben azonban a cseh nemzeti jövedelem nemcsak lassan nőtt, de 3 százalékkal csökkent. Lengyelországban 2002–2003-ban, a mai magyar helyzethez hasonlóan lassult le a növekedés évi 1,2–1,4 százalékra. A jelenleg gyorsan fejlődő Romániában a kilencvenes évek második felében három éve alatt 17 százalékkal esett vissza a GDP, Bulgáriában ugyanakkor ezer százalékos infláció lángolt fel. A válság időről-időre majd minden átalakuló országban megjelent, nem speciális magyar jelenség.

S hadd tegyem hozzá, 2006 óta a térség minden országában visszaesett a növekedés. Lettország, az úgynevezett „balti kis tigrisek” egyike, 2002 és 2006 között gyorsuló növekedésben volt, 2006-ban 12 százalékos növekedést ért el, ami 2008-ra 4 százalékra esett vissza. Ipari termelése több, mint 6 százalékkal csökkent. Észtország növekedése 11 százalékról 2,4 százalékra esett vissza. Az infláció mértéke 17 százalék, s mindkét balti ország ugyancsak hatalmas deficitet halmozott fel. A balti gazdasági-csoda-országokat tehát hasonló válság sújtja. Szlovákia növekedése több, mint 10 százalékról 7 százalékra mérséklődött. Mindez az európai recesszióval is összefüggésben áll, hiszen az export lehetősége csökken – s ez Magyarország szempontjából különösen jelentős, hiszen a nemzeti jövedelem 40 százaléka a külkereskedelem révén realizálódik. A tőkebefektetések ugyancsak csökkenőben vannak.

Minden ország kilábalat azonban a korábbi válságokból, s ezekhez nem kevés keserű pirulát kellett a lakosságnak lenyelnie. Az elkerülhetetlen megszorítások azonban leszoritják a deficitet és inflációt, s az ország visszatér a növekedési pályára. Ennek világos jeleit a magyarországi Gazdaságkutató Intézet, vagy a londoni Economist előrejelzései, legutóbb pedig a Neil Shearing of Capital Economics jelentése egyaránt felmutatják már. Ez utóbbi nyugati tanácsadó cég előrejelzése szerint a magyar deficit a GDP korábbi 9,4 százalékáról 2008 végére 3,5 százalékra esik vissza. A Mercedes cég első közép európai beruházása Kecskeméten az elmúlt hónapokban már utal a pozitív változási folyamatokra. A 2008 őszi nemzetközi pénzügyi válság, amely egyaránt sújtja a világgazdaságot, de erősebben a kis és kevésbé fejlett országokat, elodázza a kilábalást és új erőfeszítéseket követel az országtól.

Végül elmondom véleményemet arról a legfőbb kérdésről, amiről alig folyik vita: mi az átalakulás új szakaszának követelménye.

Nemcsak arról van ugyanis szó, hogy Magyarország visszatér-e a megelőző évek növekedési pályájára. Megítélésem szerint az átalakulás első szakasza, a piaci magán-gazdaságra való átállás, a gazdaság és külkereskedelem szerkezeti és területi átcsoportosítása lezárulóban van. A tartós, kiegyensúlyozott növekedéshez hamarosan új pályára kell tértnie az országnak, Közép Európa országainak. Az eddigi növekedési siker titka három meghatározó tényezőben rejlett: a hatalmas külföldi beruházásokban, ami egyben a második tényezőt, a legkorszerűbb technika importját, a nálunk korábban elmaradt információs és kommunikációs forradalom eredményeinek gyors transzferjét is biztosította. S végül hatalmas munkaerő-átcsoportosítás játszódott le a kisebb termelékenységű ágazatokból a magasabb termelékenységű vállalkozásokba. Ez utóbbira utal az agráriumban foglalkoztatottak arányának jelentős csökkenése, s az elavult iparágakban foglalkoztatottak leépítése, átcsoportosítása.

Ezt a növekedési utat azonban nem lehet sokáig tovább járni. A munkaerő-átcsoportosítás lehetőségeit az ország lényegében kimerítette. A népesség csökken, tehát nagyobb tömegű új munkaerő bevonására nincs lehetőség. A külföldi tőkebeáramlás is várhatóan csökkenni fog, hiszen az olcsó munkaerő fokozatosan drágul, s ott topognak néhány száz kilométer távolságban olyan országok, amelyekben jelentősen alacsonyabbak a munkabérek.

Ne feledjük, ma ugyan még ömlik a külföldi beruházás Kínába, de sok vállalkozó már Kína helyett inkább Vietnam felé fordul, ahol még olcsóbbak a bérek. Igaz, hogy egy autógyári munkás a Volkswagen szlovákiai gyárában csak hat dollárt kap a szociális juttatásokkal együtt, szemben a VW németországi gyáraiban kifizetett 40 dollárral. Igen ám, de egy vietnami szakmunkás csak heti 50 dollárt keres, vagyis alig többet egy héten, mint amennyit egy szlovák munkás egyetlen munkanapon.

Teoretikusabb megfogalmazással élve arról beszélhetünk, hogy az elmúlt két évtizedben extenzív fejlesztési modellt követett az ország, vagyis a meglévő nyugati technika átvételére és a munkaerő átcsoportosítására alapozhatott. Az extenzív modell kétségkívül gyors növekedést tesz lehetővé. Nyugat Európa háborút követő különleges prosperitása is erre a modellre épült: az amerikai technika transzferjére és a munkaerő átcsoportosítására.¹¹ Ez a lehetőség ott sem volt hosszabb életű, mint egy negyed század. Közép Európa országai, s közöttük Magyarország is hamarosan modellváltás elé kell, hogy nézzen. Az átültetett technika mellett mind nagyobb szerepet kell kapnia a saját kutatás és fejlesztés bázisára alapozott innovációnak. Ez az út azonban még nem nyílt meg. A K+F kiadásai, amit az Európai Unió liszaboni stratégiája 2000-ben a GDP 3 százalékában jelölt meg szükségesnek, Magyarországon, mint a térség legtöbb más országában is, csak egy százalék körül mozog. A kutatás az önmagában nem jelentéktelen kutatóintézeti hálózatban és egyetemeken túlzottan alap kutatás-orientált, mi több, a hatalmasan megnövelt felsőoktatási beiskolázással sem a tanári létszám, sem az anyagi-fizikai feltételek nem tartottak lépést,¹² ami a színvonal hanyatlásához vezetett éppen akkor, amikor jelentős színvonal-növekedésre lenne szükség.

Nagy erőfeszítésekre, a feltételek állami javítására és a modellváltás vezérlésére lesz szükség, hogy az átalakulás első, lezáruló szakasza, a piaci magángazdaság és annak intézmény- és jogrendjének kialakítása után a gazdasági átalakulás újabb, modellváltó szakaszába, magasabb osztályba léphessen az ország.

Hadd zárjam azzal, kedves hallgatóim: azt a reményemet fejezem ki, hogy az önállósága 60 éves jubileumát ünneplő egyetemünkön tanító és itt felnevelkedett közgazdász generációk továbbra is kiveszik majd részüket az ország felzárkózási erőfeszítéseiből és hozzájárulnak sikeréhez.

11 Barry Eichengreen [2007]: *The European Economy Since 1945. Coordinated Capitalism and Beyond*, Princeton: Princeton University Press.

12 Hrubos Ildikó [1999]: "Transformation of the Hungarian Higher Educational System in the 1990s," in *Discussion Series*, Vol.1, No.2. Budapest: Civic Educational Project.